

GÖTEBORGS UNIVERSITET
Institutionen för litteratur,
Idéhistoria och religion.
C-uppsats

ARKIVEX

Människa eller karikatyr?

**En jämförelse mellan pastor Manders i Henrik Ibsens *Gengangere*
och pastor Manders i Ingmar Bergmans översättning och bearbetning av
samma pjäs.**

HT 2009
Författare: Peter Kostenniemi
Handledare: Tomas Forser

Innehållsförteckning:

1 INLEDNING.....	2
2 SYFTE.....	3
3 METOD.....	4
4 MATERIAL.....	4
5 AVGRÄNSNING.....	4
6 DISPOSITION.....	5
7 TIDIGARE FORSKNING.....	5
8 JÄMFÖRANDE TEXTANALYS – GENGANGERE OCH GENGÅNGARE.....	7
9:1 RECEPTIONSANALYS – RECENSIONER I TIDNINGAR.....	18
9:2 RECEPTIONSANALYS – SJÖGREN OCH TÖRNQVIST.....	21
10 SLUTDISKUSSION.....	23
11 SAMMANFATTNING.....	26
12 KÄLLFÖRTECKNING.....	28

1. INLEDNING

När Ingmar Bergman satte upp Henrik Ibsens pjäs *Gengangare* på Kungliga Dramatiska teatern år 2002 (premiär 9 februari), stod han inte bara i vanlig ordning för regi utan hade även gjort en nyöversättning av Ibsens text. Dessutom hade han bearbetat texten och även lyft in repliker från August Strindbergs pjäser *Spöksonaten* och *Pelikanen*.

Texten publicerades i teaterprogrammet och där finns även ett efterord författat av Bergman själv. Om sin bearbetning säger han att han ”tagit fram den stora plåtsaxen och klippt sönder den ibsenska järnkorsetten, utan att därför tumma på grundmotiven.”¹ Han ordar kort om hur han närmat sig dramats karaktärer och om pastor Manders skriver han så här:

[Han] är inte längre en klerikal karikatyr. Han är en rädd och emotionellt förvirrad mänska.²

Sin bearbetning av pjäsen uppehåller sig Bergman även vid i en intervju gjord av Jannike Åhlund som återges i boken *Regi Ingmar Bergman*. Där säger han om pastor Manders att:

[Han] är ju en figur som är oerhört mycket intressantare än den löjliga karikatyr Ibsen gör av honom. Han förtjänar bättre.³

Här talar han inte om en *klerikal* karikatyr utan om en karikatyr i största allmänhet.

När man närmare studerar Bergmans version (låt oss använda det ordet i fortsättningen) och jämför den med Ibsens text, blir man snart varse att det är stora förändringar Bergman företagit sig. Dels har han moderniserat språket, Regine använder ord som ”farsan” och begrepp som ”det ska du skita i”⁴, men han har även strukit bort en hel del dialog. Dessutom har han diktat till nytt, bytt plats på några scener och även lagt till nya. Han nämner i sitt efterord att han gett Regine och Oswald ”större svängrum” men att han låtit Engstrand ”vara som han är”.⁵ Om hur han närmat sig fru Alvingas karaktär säger han ingenting men även hon har fått en del ny text och tappat en del gammal i hans version.

Jag är dock mest intresserad av att uppehålla mig vid pastor Manders. Varför då just han? Jo, därför att just pastor Manders karaktär ofta omnämns som karikatyr eller satir i andra sammanhang. Gunnar Ollén skriver i sin bok *Ibsens dramatik* att ”det finns svagheter som gör

¹ Ingmar Bergman: ”Efterord till en översättning” i teaterprogram för *Gengangare*. Ett familjedrama av Henrik Ibsen (Stockholm, Kungliga dramatiska teatern program nr 10 säsongen 2001-2002) s. 124.

² Ibid. S. 124.

³ Jannike Åhlund: *Regi: Ingmar Bergman*, red.: Paul Duncan & Bengt Wanselius (Stockholm 2008) s. 571 f.

⁴ Henrik Ibsen: *Gengangare. Ett familjedrama* (översatt och bearbetad av Ingmar Bergman) i Teaterprogram s. 33.

⁵ Bergman: ”Efterord till en översättning”, teaterprogram s. 124.

dramat till ett av Ibsens mer svårspelade. Hans vrede över enfaldiga präster gjorde, att han tecknade pastor Manders ganska ensidigt satiriskt.”⁶ Arne Törnqvist beskriver saken med mer historik i sin bok *Henrik Ibsen*:

Pastor Manders beskrivs ibland som en karikatyr som äventyrar den estetiska balansen i *Gengangere*. Ibsens syfte med honom skulle ha varit att ge svartrockarna betalt för gammal ost, inte minst ecklesiastikdepartementet för att det förvägrade sonen Sigurd, som studerat vid tyska och italienska universitetet, norsk ämbetsmannaexamen.⁷

Törnqvist går dock vidare i sitt resonemang och menar att pastor Manders inte alls är någon ”ointressant roll”.⁸ Michael Meyer ger i biografen *Henrik Ibsen* förhållningsorder om hur karaktären måste spelas:

På scenen er det spesielt viktig at rollen blir realistisk fremstilt, uten innslag av karikatur, og at pastoren ser godt ut. Ellers blir det umulig å forstå at fru Alving var svak for ham [...] Heller ikke må hans taleglade och pompøse framtreddenden overdrives.⁹

Som synes diskuteras Ibsens pastor Manders på flera håll, men jag för inte det resonemanget vidare för hur man än väljer att se på pastor Manders är det tydligt att Bergman ser Ibsens version av karaktären som just en karikatyr och Bergman vill, i sin version av pjäsen, få honom att framstå som mer människa. Det är därifrån jag tar avstamp i denna min uppsats.

2. SYFTE

Jag ämnar studera hur Bergman förändrat pastor Manders karaktär i sin bearbetning av Ibsens *Gengangere*. Jag ämnar också studera hur dessa förändringar i texten, eller en del av dem, förändrat karaktären från en klerikal karikatyr till en människa. Jag kommer också att undersöka hur recensenter i svenska tidningar tog emot den färdiga uppsättningens version av pastor Manders för att se om deras intryck motsvarar Bergmans syfte. Dessutom kommer jag att studera närmare hur forskarna Henrik Sjögren och Egil Törnqvist, som skrivit om föreställningen, såg på pastor Manders.

⁶ Gunnar Ollén: *Ibsens Dramatik* (Stockholm, 1955) s. 100.

⁷ Arne Törnqvist: *Henrik Ibsen*. (Stockholm, 1992) s. 77 f.

⁸ Ibid. s. 78.

⁹ Michael Meyer: *Henrik Ibsen. En biografi*. (Köpenhamn, 2006 [orig. 1967, 1971]) s. 495.

3. METOD

Jag kommer att göra en jämförande textanalys mellan Henrik Ibsens *Gengangere* och Ingmar Bergmans bearbetning och översättning för att se vad han ändrat i texten för att nå fram till sin målsättning beträffande pastor Manders. Jag kommer även att göra en receptionsanalys utifrån ett antal recensioner samt två texter författade av Henrik Sjögren respektive Egil Törnqvist.

4. MATERIAL

I den jämförande textanalysen kommer jag att utgå ifrån Henrik Ibsens *Gengangere*¹⁰ och Ingmar Bergmans översättning och bearbetning som finns i programbladet till hans föreställning. Han kallar sin version för *Gengångare – ett familjedrama*.¹¹ Bergmans efterord som jag citerat, och som ligger till grund för mitt syfte, finns även det i teaterprogrammet.

Den utgåva av *Gengangere* jag använder mig av är tryckt parallellt med en svensk översättning av Arne Törnqvist; varannan sida återger den norska texten och varannan den svenska. Jag förhåller mig dock bara till den norska texten.

Recensionsmaterialet kommer ur en mängd olika tidningar och Sjögrens och Törnqvists texter om *Gengångare* återfinns i boken *Lek och Raseri*¹² respektive i en artikel i *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri*¹³.

I mitt letande efter recensioner har jag haft stor hjälp av Birgitta Steenes *Ingmar Bergman. A reference guide*¹⁴ och även av Sjögren.

5. AVGRÄNSNING

Här är det viktigt att framhålla att jag i min textanalys håller mig så gott som uteslutande till pastor Manders. Det finns många intressanta aspekter att lyfta fram beträffande fru Alving, Oswald, Regine och också Engstrand (även om Bergman enligt egen utsago låtit honom vara som han är hos Ibsen), men en sådan analys kring varje karaktär skulle antagligen kräva lika många uppsatser.

¹⁰ Henrik Ibsen: *Gengangere* (Stockholm, 1988)

¹¹ I fortsättningen refererar jag dock bara till verket som *Gengångare*.

¹² Henrik Sjögren: *Lek och raseri, Bergmans teater 1938-2002* (Stockholm, 2002)

¹³ Egil Törnqvist: "Ingmar Bergmans gengångare" i *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri* (Stockholm, 2006)

¹⁴ Birgitta Steene: *Ingmar Bergman. A reference guide* (Amsterdam, 2005)

Beträffande recensionmaterialet har jag valt att hålla mig till svenska tidningar. Gengångare gick så småningom på turné till Norge, London och New York och recenserades även där, men de svenska recensionerna är så pass många att jag valt att nöja mig med dem. Hade min frågeställning kretsat mer kring frågan om huruvida Bergmans översättning och bearbetning är att betrakta som mer Bergman än Ibsen, vore de norska recensenternas ord intressanta att ta upp. Men så är inte fallet nu.

6. DISPOSITION

Den del av min uppsats som utgörs av själva avhandlingen är uppdelad i två avsnitt. Det första är den jämförande textanalysen och jag har valt att inte dela upp den i några underrubriker. Uppsatsens andra del utgörs av en receptionsanalys som jag valt att dela in i två avdelningar. Under den första, 9:1, går jag igenom det recensionsmaterial jag har studerat. Under 9:2 behandlar jag de texter av Sjögren och Törnqvist som jag redogjort för under rubrik 4.

7. TIDIGARE FORSKNING

Både Ingmar Bergman och Henrik Ibsen är naturligtvis föremål för mycket gedigen forskning. Litteraturen om Henrik Ibsen omfattar såväl hans eget liv som hans livsverk. Det finns många utgivna biografier om honom och hans verk och jag vill särskilt nämna Michael Meyers' *Henrik Ibsen En biografi*.¹⁵ Även Hans Heibergs *Henrik Ibsen*¹⁶ förtjänar ett omnämnande. Böckerna om Ibsens dramatik är även de många och en jag vill nämna är Margaretha Wirmarks *Nora Nora*¹⁷ som gör en text- och uppsättningsanalys av Ingmar Bergmans uppsättning av Ibsens *Ett dukkehjem* på Dramaten 1989.

Beträffande Bergman kan litteraturen om honom företrädesvis delas in i tre kategorier: texterna om honom själv, texterna om hans verk inom filmen och texterna om hans verk inom teatern. En bok som täcker alla tre kategorierna är Mikael Timms *Lusten och Dämonerna. Boken om Bergman*.¹⁸ I den kan man bland mycket annat läsa helt kort om Bergmans arbete med översättningen och bearbetningen av *Gengångare* och även ett stycke om uppsättningen *Gengångare*. Den intressantaste upplysningen Timm ger är kanske den när han skriver att ”Bergman trädde sin tolkning över Ibsen snarare än frigjorde teman som han gjort i *Ett*

¹⁵ Meyer.

¹⁶ Hans Heiberg: *Henrik Ibsen* (Stockholm, 1968)

¹⁷ Margaretha Wirmark: *Nora Nora* (Stockholm, 2006)

¹⁸ Mikael Timm: *Lusten och Dämonerna. Boken om Bergman* (Stockholm, 2008)

dockhem.”¹⁹ Timm beskriver Bergmans uppsättning som en ”hård, stel och grym föreställning” och menar att Ibsens pjäs handlar om skuld men att Bergman uppsättning mer handlar om tid.²⁰

I kategorin som handlar om Bergmans teatergärning kan det vara värt att lyfta fram Henrik Sjögrens båda böcker *Ingmar Bergman på teatern*²¹ och *Lek och Raseri, Bergmans teater 1938-2002*.²² I dessa analyserar Sjögren Bergmans teaterföreställningar, och för mitt arbete är främst den senare intressant eftersom den viker ett kapitel för uppsättningen av *Gengångare*. Sjögren gör en övergripande analys av hela uppsättningen med visst fokus på fru Alving, utan att koncentrera sin text specifikt på pastor Manders. Den receptionsanalys han gör i samma kapitel, där han citerar olika recensenter, har samma övergripande perspektiv.

En annan forskare som bör nämnas är Egil Törnqvist som bland annat skrivit *Bergman och Strindberg: Spöksonaten – drama och iscensättning, Dramaten 1973*²³ där han analyserar Bergmans tredje uppsättning av Strindbergs *Spöksonaten*. Törnqvist har i en artikel i *Nordisk Tidskrift för vetenskap, konst och industri*²⁴ skrivit om Bergmans uppsättning av *Gengångare*, men även han gör en övergripande analys av föreställningen och hans fokus ligger på att undersöka om Bergman tummat på Ibsens grundmotiv eller inte i sin version av pjäsen.

Som synes saknas det inte analyser av Bergmans uppsättningar, och förutom Törnqvists bok om *Spöksonaten* och Wirmarks om *Ett Dukkehjem vill jag nämna Rikard Lomans *Avstånd och närhet. Ingmar Bergmans Vintersagan**²⁵ som gör en analys av Bergmans uppsättning av William Shakespeares *A Winters tale*.

Bergmans översättning och bearbetning av *Gengångare* nämns även i D-uppsatsen *Fru Alving är en pelikan*²⁶ av Ola Laurell. Uppsatsen utgår ifrån Bergmans införande av repliker från Strindbergs *Pelikanen* i sin bearbetning och fokus ligger på en analys av modersrollen (fru Alving) i en jämförelse med motsvarigheten i Strindbergs *Pelikanen* samt Aischylos *Gravoffret*. Jag kommer dock inte använda mig av denna uppsats, eftersom den inte tillför något till min undersökning.

¹⁹ Timm, s. 580. Uppsättningen som refereras till, *Ett dockhem*, satte Bergman upp på Dramaten 1989.

²⁰ Timm, s. 580.

²¹ Henrik Sjögren: *Ingmar Bergman på teatern* (Stockholm, 1968)

²² Sjögren 2002.

²³ Egil Törnqvist: *Bergman och Strindberg: Spöksonaten – drama och iscensättning, Dramaten 1973* (Stockholm, 1973)

²⁴ Törnqvist: *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri* s. 289 – 297.

²⁵ Rikard Loman: *Avstånd – Närhet. Ingmar Bergmans Vintersagan* (Stockholm, 2005)

²⁶ Ola Laurell: *Fru Alving är en pelikan*, D-uppsats, examinerad vid Göteborgs universitet Vt 2003.

8. JÄMFÖRANDE TEXTANALYS – GENGANGERE OCH GENGÅNGARE

Ingmar Bergman säger, som jag redan påpekat, att pastor Manders i hans bearbetning av pjäsen inte längre är en klerikal karikatyr. Karikatyr definieras i *Nationalencyklopedins ordbok* som en ”bild som överdriver karakteristiska drag i förlöjligande syfte.”²⁷ Ordet klerikal beskrivs som ”(hög)kyrkligt sinnad”.²⁸ Man skulle kunna säga att en klerikal karikatyr är en bild som överdriver det kyrkliga i förlöjligande syfte. Att Bergman velat undvika just detta hos Pastor Manders blir tydligt i den scen där denne förmanar fru Alving när det gäller hennes livsföring och sedan får veta sanningen om hennes äktenskap med kammarherre Alving. Där har Bergman strukit ner texten kraftigt och även skrivit till en hel del nytt.

Men låt oss börja från början med pastor Manders första scen, den där han anländer till Rosengård, som Bergman döpt Alvings hem till. Kommen dit tas han emot av hushållerskan Regine som hos Ibsen kommer från ett möte med sin ”far” snickare Engstrand.²⁹ Hos Bergman kommer hon emellertid från en tête-à-tête med Osvald, fru Alvings son. Det är en av de nya scenerna i Bergmans version. I dialogen mellan Regine och pastor Manders har Bergman gjort några ändringar; exempelvis är båtresan hos Ibsen utbytt mot en tågresa från Oslo hos Bergman. Pastor Manders kommenterar, som hos Ibsen, att Regine vuxit, men medan Ibsen nöjer sig med det så låter Bergman Manders kommentera det som klädsamt.³⁰ När Regine dryftar sitt önskemål om att hitta en plats inne i stan, upplyser pastor Manders henne om att han visserligen har en hushållerska nu men att hon ”börjar bli lite skraltig.”³¹

Den kanske viktigaste upplysningen som Bergman lagt till i denna scen, beträffande Manders, är att han är änklings. Denne talar om sin hustrus död men hos Ibsen nämns det aldrig om pastor Manders är gift eller inte. Hustrun nämns igen senare hos Bergman, men jag återkommer till det.

När Regine går iväg för att hämta fru Alving som pastor Manders kommit för att träffa, hittar han en bok på bordet, som han också gör hos Ibsen även om denne använder pluralis. Sedan följer mötet mellan fru Alving och Manders och redan i hälsningen för Bergman in ny information. Hos Ibsen lyder de första replikerna som följer:

²⁷ *Nationalencyklopedins ordbok. Andra bandet* (Höganäs, 1996) s. 119.

²⁸ *Nationalencyklopedins ordbok. Andra bandet* (Höganäs 1996) s. 140.

²⁹ Vi kommer senare i dramat att få veta att Regines far i själv verket är kammarherre Alving, därav citationstecknen.

³⁰ Henrik Ibsen: *Gengångare*, teaterprogram s 45.

³¹ *Ibid.* s. 48.

FRU ALVING: (rekker ham hånden) Velkommen, herr pastor.
PASTOR MANDERS: God dag, frue. Her har De meg som jeg lovet.³²

Hos Bergman lyder hälsningen:

FRU ALVING: Välkommen Gabriel! Välkommen.
PASTOR MANDERS: (kysser hand) Tack, tack Helene.
(En omfamning som kommer av sig.)³³

Låt oss bena i dessa två första repliker, som hos Bergman också följs upp av en scenanvisning. Till att börja med märker man att titlarna är bortlagda. Inget fru och inget pastor, utan kort och gott Gabriel och Helene. Bergman intimiserar mötet som blir mindre formellt och mer privat. Dessutom ger han pastor Manders ett förnamn. Hos Ibsen har han det inte, där är han och förblir pastor Manders. Närmandena är också av intimare natur. Hos Ibsen räcker fru Alving fram handen men hos Bergman blir det en handkys och även en omfamning – visserligen en som kommer av sig, men intentionerna finns där i alla fall. Beträffande pastor Manders förnamn i Bergmans version, Gabriel, kan det vara värt att nämna Egil Törnqvist som påpekar att pastorn delar namn med ärkeängeln Gabriel.³⁴ Ärkeängeln Gabriel är den främste av de sju – ibland fyra – ärkeänglarna i judisk och kristen tradition och i Lukasevangeliets första kapitel förebådar han Jesu födelse.³⁵

Böckerna som pastor Manders hittat innan har jag redan nämnt. Hos Ibsen kommenterar han dem med orden ”Si meg, fru Alving, hvorledes kommer *de bøker her*?”³⁶ Förutom att Bergman reducerar böckerna till en bok låter han även fru Alving avslöja den bokens titel: ”Malene Didrichsen: Den moderna kvinnan”.³⁷ Bergman låter också pastor Manders läsa ett stycke högt ur boken och kommentera det. Är detta ett exempel på en händelse där Bergman klippt upp Ibsens järnkorsett? Kan så vara. Boken som nämns är dock en påhittad sådan och citatet som läses upp är i själva verket hämtat, om än inte ordagrant, från Ibsens egna anteckningar inför arbetet med *Gengangere*.³⁸

Nu följer dialogen om affärerna kring det barnhem som fru Alving låtit uppföra till kammarherre Alvings minne. Den följer ganska troget Ibsen med ett anmärkningsvärt undantag – frågan om försäkringen. Hos Ibsen pratar pastor Manders och fru Alving om

³² Ibsen: *Gengangere* s. 28 ff.

³³ Ibsen: *Gengångare*, teaterprogram s. 49.

³⁴ Törnqvist: *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri* s. 290.

³⁵ *Nationalencyklopedin. Sjunde bandet* (Höganäs, 1992) s. 289.

³⁶ Ibsen: *Gengangere* s. 32.

³⁷ Ibsen: *Gengångare*, teaterprogram s. 50.

³⁸ Törnqvist: *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri* s. 290.

huruvida man ska låta försäkra barnhemmet men Manders lyfter upp frågan till diskussion. Han menar att ”Man kunne virkelig så såre lett komme til å oppfatte det som om hverken De eller jeg hadde den rette tillit til en høyere styrelse.” När han talar om ”Man” menar han de ”meningsberettigede”³⁹ i samhället. Manders fortsätter sitt resonemang:

PASTOR MANDERS: Ikke å tale om de angrep der utvilsomt ville bli rettet imot meg i visse blade og tidsskrifter, som –

FRU ALVING: Nok, kjære pastor Manders; det hensyn er aldeles avgjørende.

PASTOR MANDERS: Det vil altså ikke at der skal assureres?

FRU ALVING: Nei; vi lar det være.⁴⁰

Här framkommer att pastor Manders vårdar sitt anseende högre än barnhemmets väl och ve, speciellt med tanke på att han faktiskt får veta av fru Alving att om olyckan vore framme, finns det ingen möjlighet att återuppbygga barnhemmet igen. Trots detta blir ingen försäkring tecknad.

Bergman har dock helt utelämnat denna diskussion, frågan om försäkring tas inte upp i denna scen. Varför har han valt att göra så, kan man undra? En möjlig tolkning är att Bergman velat tona ner den egoism som Manders visar fram hos Ibsen. En annan möjlig tolkning är att Bergman inte velat föregripa dramat, såsom man kan uppleva att Ibsen gör. Frågan om försäkringen som inte blir tecknad känns som ett pekfinger mot riskerna om olyckan väl vore framme (vilket den senare också är).

I sitt efterord till översättningen i programbladet skriver Bergman: ”En häftig diskussion om den så kallade fria kärleken har jag lämpat överbord.”⁴¹ Diskussionen han syftar till är den mellan i första hand Oswald och pastor Manders, där de diskuterar förhållanden där parterna inte ingått äktenskap men ändå lever ihop. Manders vänder sig starkt emot den sortens relationer och framhåller hos Ibsen att en del av det hemska är att det ”får lov til å skje åpenlyst!”⁴². Tidigare har han om fru Alvings läsvanor konstaterat att han visserligen förstår att hon ”ønsker å gjøre Dem bekjent med de åndelige strømninger som efter sigende foregår ute i den store verden” men att ”man talar ikke om det, fru Alving.”⁴³. Dubbelmoralen är tydlig: att saker och ting pågår bakom fasaden är möjligen godtagbart men att det lyfts upp är beklämmande. Just dessa exempel på hyckleri slipar Bergman bort och beträffande dialogpartiet om fri kärlek blir det kort hos honom:

³⁹ Ibsen: *Gengangere*, s. 38.

⁴⁰ Ibsen: *Gengangere* s. 40.

⁴¹ Bergman: ”Efterord till en översättning” i teaterprogram s. 124.

⁴² Ibsen: *Gengangere* s. 54.

⁴³ Ibid. s. 34.

PASTOR MANDERS: Oswald har hunnit bli tjugosex år och har aldrig fått lära sig vad ett verkligt hem vill säga.

OSVALD: Förlåt farbror Gabriel, men där har du faktiskt fel.

PASTOR MANDERS: Jaså minsann. De sista åren har du väl huvudsakligen levat i det man kallar "konstnärskretsar".

OSVALD: Det kan man kanske säga.

PASTOR MANDERS: Jag trodde inte att unga konstnärer hade råd att bilda hem och familj?

OSVALD: Jag känner många unga konstnärer som bildat hem och familj. Utan att gifta sig.

PASTOR MANDERS: Jaså, jaså. Det säger du.⁴⁴

Värt att notera i dialogen ovan, är att Oswald kallar pastor Manders för "farbror Gabriel", alltså ingen titel där heller.

Här näst i dramat följer scenen där Manders förmanar fru Alving och påminner henne om en tidigare episod där hon förlöpte sitt hem och sökte sig till honom som dock fick henne att återvända hem till sin man. Senare i den scenen berättar fru Alving sanningen om sitt äktenskap för Manders. Anslaget till denna scen är hos Ibsen att fru Alving säger sig hålla med Oswald i hans tidigare resonemang kring de "fria förhållandena". Hon menar att Oswald "skal tale for meg."⁴⁵ Hos Bergman blir dock anslaget radikalare:

FRU ALVING: (stillsamt) Svineriet som alltid ska tystas ner och döljas.

PASTOR MANDERS: Svineriet! Helene! Vad använder du för ord?

FRU ALVING: (stillsamt) Jag är faktiskt trött på lögnerna och hemlighetsmakeriet. Jag är trött på ljugandet, på att gå undan och vända bort blicken. Jag är trött – (hejdar sig)
(Tystnad)

PASTOR MANDERS: Om du ursäktar, så tror jag inte att jag stannar till middag.⁴⁶

Bergman fortsätter med några repliker där fru Alving beklagar att Manders inte ämnar göra det och denne uttrycker sig i "sorgsen förvirring": "Du får ha överseende. Det är så mycket känslor, om jag säger så."⁴⁷ Pastor Manders säger sig vara tvungen att föra in samtalet på fru Alvings flykt från hemmet. Han poängterar: "Vi har aldrig talat ut om vad som verkligen hände. Nu förefaller det nödvändigt."⁴⁸ Hos Ibsen är inledningen annorlunda:

PASTOR MANDERS: De er en beklagelsesverdig kvinne, fru Alving. Men nu vil jeg tale et alvorsord til Dem. Nu er det ikke lenger Deres forretningsfører og rådgiver, ikke Deres og Deres avdøde manns ungdomsvenn som står for Dem. Det er presten, således, som han sto for Dem i det mest forvillede øyeblikk i Deres liv.⁴⁹

Man får en stark känsla av att Bergman söker föra in samtalet på uppgörelsen utan att låta pastor Manders ta på sig rollen av uppfostrare. Hos Ibsen ställer sig Manders över fru Alving,

⁴⁴ Ibsen: *Gengangare*, teaterprogram s. 59.

⁴⁵ Ibsen: *Gengangere*, s. 58.

⁴⁶ Ibsen: *Gengangare*, teaterprogram s. 62.

⁴⁷ Ibsen: *Gengangare*, teaterprogram s. 60.

⁴⁸ Ibid. s. 61.

⁴⁹ Ibsen: *Gengangere* s. 58.

han talar snarare *till* henne än *med* henne och han poängterar att det är prästen som talar. Denna differens mellan Ibsen och Bergman är ett tydligt exempel där Bergman valt att låta pastor Manders i första hand vara människa och inte präst.

Hos Ibsen har pastor Manders från inledningen ungefär två sidor med monologer som är fulla av religiös retorik. Han förkunnar bland annat att ”Hva rett har vi mennesker til lykken? Nej, vi skal gjøre vår plikt, frue!”⁵⁰ När fru Alving invänder med att tala om hur kammarherre Alving levde talar Manders om att ”en hustru er ikke satt til å være sin husbonds dommer. Det hadde vært Deres skyldighet med ydmykt sinn å bære det kors som en høyere vilje hadde eraktet tjenlig for Dem.”⁵¹ Han säger också till fru Alving att ”Liksom De engang har fornektet hustruens plikter, således har De siden forektet morens.”⁵² och han menar att fru Alving ”har vært behersket av en uhellsvanger selvrådighetens ånd alle Deres dage. All Deres trakten har vært vende imot det tvangløse og det lovløse. Aldri har De villet tåle noe bånd på Dem.”⁵³

Då uppstår frågan om Bergman valt att lyfta bort allt detta? Svar nej. Faktum är att många av exemplen ovan är kvar även hos honom. Så vad är då skillnaden? Den kanske främsta skillnaden är strukturen på texten. I Bergmans version har pastor Manders inte några längre monologer. Texten är kortad i stor utsträckning. Så här ser ett dialogparti ut:

FRU ALVING: Har du glömt hur fruktansvärt olycklig jag var på den där tiden.

PASTOR MANDERS: (avbryter) Jag vill inte höra det där talet om lycklig och olycklig. Vilken rätt har vi människor att kräva det där som kallas lycka? Nej, Helene, vi är här i världen för att göra vår plikt. Och din plikt var att hålla dig till den man som du valt av fri vilja och kärlek.

FRU ALVING: Men du var ju vår ende vän! (rådlös) Och du visste hur Erik levde.

PASTOR MANDERS: En älskande kvinna är inte sin mans domare. Det hade varit din plikt att bära det kors som en Högre Vilja lagt på dina axlar.

FRU ALVING: (svårt sårad) Du står ju där och ljuger, Gabriel. Du ljuger! Och det är förfärligt att höra dig.⁵⁴

I exemplet ser vi att flera av Ibsens ordval är kvar även hos Bergman. Manders talar även där om vår orätt att begära lycka, om pliktens betydelse, hur kvinnan inte ska sätta sig till doms över sin man och till och med orden om korset att bära har Bergman behållit. Det enda av Ibsens exempel som jag tidigare återgivit, som Bergman strukit är den delen där Manders anklagar fru Alving för att ha förnekat modersplikten.

⁵⁰ Ibsen: *Gengangere* s. 60.

⁵¹ Ibid. s. 60.

⁵² Ibid. s. 62.

⁵³ Ibid. s. 62.

⁵⁴ Ibsen: *Gengangere*, teaterprogram s. 62. Bergman ger även kammarherre Alving ett namn, Erik. Både Sjögren och Törnqvist pekar på det faktum att Bergman ger kammarherren samma namn som sin egen far, men eftersom det är irrelevant i min undersökningar kommenterar jag inte det vidare.

Bergman undviker inte de replikerna som lätt kan uppfattas som floskler, men han låter fru Alving bemöta dem i större utsträckning än hon får göra hos Ibsen. Hos denne lyssnar fru Alving tämligen tålmodigt och inskjuter någon gång en fråga, en uppgift, en protest och i något enstaka fall en ironisk kommentar. Hos Bergman har scenen snarare karaktär av en dialog än en monolog med några avbrott och fru Alving tar större del i den. Exempelvis kan man titta på hennes sista replik i exemplet ovan, där hon anklagar pastor Manders för att ljuga. Den repliken förekommer inte hos Ibsen. Även i följande exempel ser man prov på fler repliker där fru Alving visar på ett större deltagande i konversationen:

PASTOR MANDERS: Jag tackar gud för att jag kunde möta dig med tillbörlig fasthet. Att jag efter vårt oändliga, nattliga samtal fick dig att inse det vansinniga i ditt tilltag.

FRU ALVING: Tilltag? Vilket bra ord.

PASTOR MANDERS: Det blev mig förunnat, jag kan inte uttrycka det annorlunda – det blev mig förunnat att föra dig tillbaka till pliktens väg. Jag fick dig slutligen att gå hem till din stackars sjukling, som var så dödligt förtvivlad.

FRU ALVING: Det är sant! Du förde mig tillbaka till pliktens väg. Det var ju ett storverk.

PASTOR MANDERS: Spar din ironi. Den är synnerligen malplacerad i det här sammanhanget. Jag var bara ett ringa redskap i den Högstes hand. Och nu när vi ser tillbaka kan vi konstatera hur Gud har givit dig styrkan att gestalta ditt liv till välsignelse för de många.

FRU ALVING: Åh, Gabriel! Vad jag blir trött när du talar i den där tonen. (ler lite)⁵⁵

Här ser man också att Bergman låter pastor Manders kommentera sitt eget ordval: ”Det blev mig förunnat, jag kan inte uttrycka det annorlunda – det blev mig förunnat att föra dig tillbaka till pliktens väg.” Fru Alvings repliker är av olika slag och speciellt i den sista kan man ana en sorts road, överseende distans gentemot pastor Manders.

I det här sammanhanget kan det också vara värt att lyfta fram fru Alvings och pastor Manders känslor för varandra – något som berörs i stycket ovan. Ibsen låter Manders säga till fru Alving att ”Det var övermåte hensynslöst av Dem å søke tilflukt hos meg.”⁵⁶ Bergman behåller detta, men låter honom också säga ”Du visste mycket väl att jag var ensam, att min hustru hade rest för att ta hand om sin sjuka mor.”⁵⁷ Här återkommer Bergman till Manders hustru som nämnts tidigare. Hon står, så att säga, emellan pastor Manders och fru Alving – men vid det aktuella tillfället var hon alltså bortrest. Bergman förtydligar känslorna mellan pastor Manders och fru Alving något mer än Ibsen, åtminstone så långt. Men jag återkommer till detta senare.

Det finns en annan dimension som Bergman för in i pjäsen i just denna scen, en personlig sådan för pastor Manders. Ibsen låter inte honom kommentera fru Alvings äktenskap (förutom när han kritiserar henne) eller sin relation till kammarherre Alving i några myckna personliga

⁵⁵ Ibsen: *Gengangare*, teaterprogram s. 64.

⁵⁶ Ibsen: *Gengangere*, s 60.

⁵⁷ Ibsen: *Gengangare*, teaterprogram s. 62.

ordalag – det nämns att han är ungdomsvän till både kammarherre och fru Alving – men hos Bergman får Manders berätta betydligt mer. Bergman låter honom i en monolog redogöra för sitt förhållande till kammarherre Alving: ”Erik och jag kände varandra sedan universitetet, vi sjöng i akademiska kören. Jag beundrade honom.”⁵⁸ Han berättar även att ”Eriks föräldrar hjälpte mig ekonomiskt så att jag äntligen fick min examen och min prästtjänst.”⁵⁹ Vad tillför då detta? Egil Törnqvist skriver i sin artikel i *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri* att ”Manders’ ensidigt positiva syn på [kammarherre] Alving underbyggs av dessa omständigheter.”⁶⁰ Detta är förvisso sant, men Bergman nöjer sig inte med det utan han låter även pastor Manders kommentera fru och kammarherre Alvings äktenskap: ”När du hade valt Erik så blev du och han -. Ni var för mig, ja – inbegreppet av allt vackert, rent och ouppnåeligt.”⁶¹

Det är riktigt att Bergman ökar förståelsen för pastor Manders positiva syn på kammarherre Alving, men han bäddar också för ett hårdare slag för Manders. Denne blir mer personligt involverad i det förflutna och därmed blir sanningen om fru Alvings äktenskap brutalare för honom än den blir hos Ibsen. Avslöjandet hos Bergman har också en grymmare karaktär. Hos Ibsen säger fru Alving kort och gott: ”Sannheten er den att min mann døde like så ryggesløs som han hade levet alle sine dage.”⁶² Hos Bergman säger hon: ”[S]anningen är den att din älskade Erik dog lika karaktärlös och lastbar och förljugen som han levat. Lika hänsynslös och grym.”⁶³ Anmärkningen ”din älskade Erik” måste svida hårt, speciellt eftersom den följer strax på den repliken där Manders beskrivit fru Alvings äktenskap som rent och vackert.

Den följande delen i denna tämligen långa scen, där fru Alving berättar sanningen om sitt äktenskap, är ungefär som den är hos Ibsen med några mindre förskjutningar. Bland annat kommenterar Manders hos Ibsen det hela med orden ”Og över denne mann er det Dere reiser et æreminne.”⁶⁴ Hos Bergman lyder kommentaren: ”Jag ser barnhemmet därnere. Det är hans minne vi ska fira imorgon. Herre Gud. Hur ska jag nu – ”.⁶⁵ Det han oroar sig för är sannolikt det tal han ska hålla där på invigningen. Det kommenteras även senare. Hos Ibsen lyder det så här:

⁵⁸ Ibsen: *Gengangare*, teaterprogram s. 66.

⁵⁹ *Ibid.* s. 66.

⁶⁰ Törnqvist: *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri* s. 292.

⁶¹ Ibsen: *Gengangare*, teaterprogram s. 66.

⁶² Ibsen: *Gengangere* s. 64.

⁶³ Ibsen: *Gengangare*, teaterprogram s. 66.

⁶⁴ Ibsen: *Gengangere* s. 70.

⁶⁵ Ibsen: *Gengangare*, teaterprogram s. 70.

PASTOR MANDERS: (med foldede hender) Hvorledes jeg i morgen med freidig sinn skal kunne holde min tale, det - !

FRU ALVING: Å, det finner De nok ut av.

PASTOR MANDERS: (sakte for ikke å høres i spisestuen) Ja, forargelse kan vi jo dog ikke vekke.

FRU ALVING: (dempet, men fast) Nei. Men *så* er også dette lange stygge komediespill til ende. Fra i overmorgen av skal det være for meg som om den døde aldri hadde levet i dette hus.⁶⁶

Hos Bergman lyder samma ordvæxling enligt följande:

PASTOR MANDERS: Det blir inte lätt att hålla högtidstal i morgon. Herre min gud i himlen, vad ska jag säga?

FRU ALVING: Å, du hittar säkert på något storslaget.

PASTOR MANDERS: Det är ju viktigt att vi trots allt håller oss till programmet.

FRU ALVING: Just det, Gabriel. Det är viktigt att hålla sig till programmet. Och när jag sitter där och lyssnar till dina väl valda och vackra ord så ska jag tänka att nu – nu äntligen är den här vidriga farsen slutspelad. En gång för alla. Från och med i morgon ska det vara som om kammarherre Alving aldrig hade funnits.⁶⁷

Som synes följer Bergman här Ibsens text, men ändrar om lite utan att för den skull avvika alltför mycket från riktningen.

Efter uppgörelsescenen följer aktbyte i pjäsen och när vi återknyter kontakten med dramats personae får vi ganska snart kunskap om att kammarherre Alving och inte snickare Engstrand är Regines far. Kammarherren förförde Johanne (Regines mor) och när saken uppdagades gifte sig Engstrand med henne och tog på sig faderskapet. Han fick betalt. Saken avhandlas på följande sätt hos Ibsen:

PASTOR MANDERS: Ja, tenke seg bare, - for lumper tre hundrede spesier å gå hen och la seg ektevie til en fallen kvinne!

FRU ALVING: Hva sier De da om meg som gikk hen og lot meg ektevie til en fallen mann!

PASTOR MANDERS: Men Gud bevare oss vel; - hva er det De sier? En fallen mann!⁶⁸

Här anar man kanske återigen den klerikala karikatyren i den sista repliken? Hos Bergman ordas det hur som helst varken om fallna män eller fallna kvinnor. Däremot kommenteras händelsen, men helt kort:

FRU ALVING: Han tog alltså på sig faderskapet. Och han fick bra betalt, det kan jag lova dig.

PASTOR MANDERS: Där stod han och ljög mig rakt upp i ansiktet. Det är förfärligt.⁶⁹

Bergman har dock valt att behålla dialogen där fru Alving liknar sig själv vid Johanne men

⁶⁶ Ibsen: *Gengangere* s. 72.

⁶⁷ Ibsen: *Gengangere*, teaterprogram s. 71.

⁶⁸ Ibsen: *Gengangere* s. 78.

⁶⁹ Ibsen: *Gengangere*, teaterprogram s. 73.

menar att ”summan var betydligt större i mitt fall.”⁷⁰ Han låter fru Alving berätta mer om när hon ingick äktenskapet, och här dyker en intressant skillnad mellan Ibsen och Bergman upp. Ibsen skriver så här:

PASTOR MANDERS: De hadde jo dog berådet Dem med Deres hjerte og med Deres pårørende.
FRU ALVING: (ser ikke på ham) Jeg trodde De forsto hvorhen det De kaller mitt hjerte, hadde forvillet seg den gang.
PASTOR MANDERS: (fremmed) Hadde jeg forstått noe sånt, var jeg ikke blitt en daglig gjest i Deres manns hus.⁷¹

Här återkommer jag till känslorna mellan fru Alving och pastor Manders. I denna dialog lyfts de fram tämligen tydligt hos Ibsen, men Bergman har valt att stryka detta parti. Varför kan man undra? En möjlig förklaring är att medan Ibsen var tvungen att antyda och låta mycket av pjäsen ligga i det utsagda (järnkorsetten, som Bergman kallar det) så hade Bergman helt andra möjligheter. Ibsen såg sig kanske tvungen att tydligt framhålla uppgiften om fru Alvings känslor, något Bergman kunde kosta på sig att inte göra i alla lägen. Han har ju redan i flera scener intimiserat deras kontakt (första mötet, uppgörelsescenen).

När Ibsen berör tillfället då pastor Manders avvisade fru Alving då denna sökte sig till honom låter han dem kommentera det så här:

PASTOR MANDERS: Det var mitt livs største seier, Helene; seieren over meg selv.
FRU ALVING: Det var en forbrytelse emot oss begge.⁷²

Bergman skriver så här:

PASTOR MANDERS: Det var mitt livs största seger, för det var segern över mig själv. (uppriktigt sorgsen)
FRU ALVING: (smärtsamt) Det var ingen seger, Gabriel. Du begick ett brott. Du dödade något hos både dig själv och mig.⁷³

Fru Alving uttrycker sig hos Bergman betydligt mindre formellt men ändå ganska nära Ibsen, men fortsättningen blir annorlunda. Ibsen låter pastor Manders säga ”Vi to forstår ikke hinannen.”⁷⁴ men hos Bergman följer denna dialog:

FRU ALVING: Du sa aldrig att du var rädd.
PASTOR MANDERS: Var jag rädd!
FRU ALVING: Du var rädd, för du visste att jag varit sjuk.

⁷⁰ Ibsen: *Gengangere*, teaterprogram s. 73.

⁷¹ Ibsen: *Gengangere* s. 80.

⁷² *Ibid.* s. 88.

⁷³ Ibsen: *Gengangere*, teaterprogram s. 77.

⁷⁴ Ibsen: *Gengangere* s. 88.

PASTOR MANDERS: (häftigt) Jag förstår inte vad du talar om.⁷⁵

Vad denna sjukdom skulle utgöras av, är en intressant fråga. Exakt vad den syftar till, nämns aldrig. Man får dock veta i pjäsen (såväl hos Ibsen som hos Bergman) att Oswald är sjuk och utgår man ifrån att det är samma sjukdom i Bergmans version som hos Ibsen, syfilis, så kan det vara så att Bergman velat visa på fru Alving som smittad hon med. Fullt möjligt och troligt, med tanke på att om Oswald ”ärvt” sin syfilis, måste han ha smittats via fru Alving.⁷⁶ Strax härefter låter Bergman pastor Manders göra ett kort bokslut över sig själv. Han säger: ”jag är densamme som jag alltid har varit. Anklaga mig om du känner dig tvingad. Men jag har ingenting att förebrå mig. Ingenting.”⁷⁷ Därefter kommer följande dialog:

PASTOR MANDERS: Det här var inte något bra samtal.
FRU ALVING: Nej. Det här var inget bra samtal.
(De omfamnar varandra ordentligt)⁷⁸

Denna replikväxling finns inte hos Ibsen, men Bergman skriver till den som ett sorts avslut på en uppslitande konversation. Ett sympatiskt sådant vågar man tillägga.

Den scenen som kommer därpå, där pastor Manders konfronterar Engstrand som ljugit om sitt faderskap, ordar jag inte mycket om. Bergman skriver själv, som jag redan nämnt, i sitt efterord att han låtit Engstrand vara som han är. Detta gör att dialogen följer Ibsen tämligen troget och därmed blir också pastor Manders repliker i princip de samma. Det enda i den scenen som jag vill kommentera är slutet. Engstrand lyckas vinna över pastor Manders på sin sida och när han avvikit säger fru Alving hos Ibsen:

FRU ALVING: Jeg sier De er och blir et stort barn, Manders.
PASTOR MANDERS: Jeg?
FRU ALVING: (legger begge hender på hans skuldre) Og jeg sier jeg kunne ha lyst till å slå begge armene om halsen på Dem.
PASTOR MANDERS: (trekker seg hurtig bort) Nei nei, Gud velsigne Dem -; desslike lyster –
FRU ALVING: (med et smil) Å, De skal ikke være redd for meg.⁷⁹

Hos Bergman lyder dialogen:

FRU ALVING: Ibland är du verkligen rörande naiv.

⁷⁵ Ibsen: *Gengångare*, teaterprogram s. 77.

⁷⁶ Nils Thyesson: *Från Fransoser till AIDS. Kapitel ur de veneriska sjukdomarnas historia i Sverige* (Stockholm, 1991) Syfilis kan smitta mellan man och kvinna och om kvinnan då blir gravid, kan barnet bli smittat av modern i fosterstadiet. s 107.

⁷⁷ Ibsen: *Gengångare*, teaterprogram s. 77.

⁷⁸ Ibid. s. 78.

⁷⁹ Ibsen: *Gengångare* s. 102.

PASTOR MANDERS: Skulle jag vara naiv?

FRU ALVING: (skrattar muntert) Ibland får jag en obetvinglig lust att kyssa dig.

PASTOR MANDERS: Nej, nej, kära Helene. Det är omöjligt. Förlåt mig, men – det är omöjligt.

FRU ALVING: (Håller honom. Leende) Du behöver inte vara så rädd. (paus) Gabriel! Du behöver inte vara så rädd.⁸⁰

Återigen följer Bergman texten, men gör vissa förskjutningar. Framför allt låter han fru Alving vilja kyssa pastor Manders istället för att slå armarna om honom. Dessutom stryker han Ibsens replik om ”desslike lyster”. Antagligen ytterligare ett tillfälle då Bergman velat tona ner prästen.

Efter detta lämnar pastor Manders Rosengård för att hålla gudstjänst nere på barnhemmet. När han återkommer är det hos Ibsen i en scen där fru Alving dricker champagne med Osvald och Regine. Bergman har dock flyttat på den scenen och lagt in en annan i sin version, men jag uppehåller mig inte vid detta. Precis som hos Ibsen kommer barnhemsbranden ganska snart inpå, och här följer ytterligare en intressant scen att analysera. Ibsen låter pastor Manders säga ”Forferdelig! Fru Alving, der lyser straffedommen over dette forstyrrelsens hus!”⁸¹ Hos Bergman säger han kort och gott ”Det är straffdomen.”⁸²

Det finns en intressant skillnad mellan replikerna. Hos Ibsen dömer han i det närmaste fru Alving, eftersom han kallar hennes hem för ett ”forstyrrelsens hus”. Men hos Bergman vet man inte riktigt vad han syftar till. Han talar om straffdomen, men för vem? För fru Alving? För kammarherre Alving? Eller rent av för honom själv? Frågan är intressant eftersom den bidrar till att nyansera pastor Manders karaktär ytterligare.

Härnäst anländer snickare Engstrand och hos Ibsen säger sig denne ha sett pastor Manders syssla med ljusen; han antyder att pastor Manders satt eld på barnhemmet. Hos Bergman säger han det mer eller mindre rakt ut: ”Men pastorn glömde kanske att släcka altarljusen när han gick? Det är ju ingenting märkvärdigt i det. Och så började det väl brinna i stakarna som var av finaste björk.”⁸³ Hos Ibsen antyder Engstrand att tidningarna kommer slå ner på Manders, men hos Bergman låter han Engstrand tala om ”brandförhör.”⁸⁴ Hos Ibsen oroar sig Manders för sitt anseende. Det talas om tidningarnas angrepp på honom, såväl i den nämnda försäkringsfrågan som i denna scen där Engstrand får Manders att tro att han ligger bakom branden. Hos Bergman blir det inte lika tydligt. Visserligen räds pastor Manders brandförhöret, men kanske är det snarare skuldfrågan än anseendet som skrämmer honom? Även om dessa kanske kan anses hänga ihop, öppnar Bergman för frågeställningen. Såväl hos

⁸⁰ Ibsen: *Gengångare*, teaterprogram s. 85.

⁸¹ Ibsen: *Gengångare* s. 130.

⁸² Ibsen: *Gengångare*, teaterprogram s. 103.

⁸³ Ibsen: *Gengångare*, teaterprogram s. 104.

⁸⁴ Ibid. s. 104.

Bergman som hos Ibsen gör dock Engstrand och pastor Manders en överenskommelse att Engstrand ska ta på sig skulden för branden och Manders hjälpa honom med det sjömanshem han vill öppna. Scenen är sig tämligen lik, förutom att Bergman kortat ner den och dragit ihop den en del, men en pregnant avvikelse finns: När Engstrand nämnt att branden började i kapellet, låter Bergman Manders falla ner på knä och utbrista "Min Gud. Varför har du övergivit mig!"⁸⁵ Just denna replik kommer jag att återkomma till under rubrik 9:2.

Efter detta återstår inte mycket för pastor Manders. Han packar ihop för att lämna Rosengård. Hos Ibsen gör han det med repliken "Lev vel, fru Alving! Og gid ordenens og lovlighetens ånd rett snart må holde sitt inntog i denne bolig."⁸⁶ Det sista han gör är att ytterligare en gång distansera sig från och höja sig över fru Alving. Hos Bergman finns ingen sådan replik. Fru Alving är inte närvarande på scenen och det sista pastor Manders säger är:

PASTOR MANDERS: (Pastor Manders reser sig mödosamt och stirrar på det falnande återskenet av branden. Han skakar på huvudet.) Inte försäkrat.⁸⁷

Denna replik får en att höja på ögonbrynen. Här väljer Bergman att nämna att barnhemmet inte är försäkrat, trots att han själv strukit bort den frågan när den tas upp i början av pjäsen. Men egentligen är det kanske inte så konstigt? I och med att det aldrig nämnts om barnhemmet var försäkrat eller inte, såg sig kanske Bergman tvungen att låta det nämnas här. Annars vore ju inte katastrofen riktigt så stor som den blir nu.

Dessutom, men detta får jag säga med viss reservation, minns jag det så att denna replik var struken i föreställningen.

9:1 RECEPTIONSANALYS – RECENSIONER I TIDNINGAR

Ingmar Bergmans uppsättning *Gengångare* recenserades i ett flertal tidningar i Sverige. Pastor Manders, som gestaltades av Jan Malmsjö, nämns i alla de recensioner jag tagit del av. Kommentarer om honom kretsar kring många olika aspekter. Bland annat lyfter flera recensenter fram hans kostym, samspelet mellan Jan Malmsjö och Pernilla August (som spelade fru Alving) och karaktärsdragen hos pastor Manders. Åsikterna i de olika frågorna går isär och det finns många aspekter att slå ner på, men även här väljer jag att i första hand resonera kring dem som uppehåller sig kring min frågeställning.

⁸⁵ Ibsen: *Gengångare*, teaterprogram s. 104.

⁸⁶ Ibsen. *Gengangere*, s 138.

⁸⁷ Ibsen: *Gengångare*, teaterprogram s. 105.

Barbro Westling skriver i sin recension i *Aftonbladet* om kvinnorna i dramat:

Fru Alving drar in snoret som en hel karl, Regine framhäver bröstet under blusen. Men vilka spelar de mot? Jan Malmsjö's kostym är ner till knäppkängorna violett och även till det inre är hans pastor hjälplöst impregnerad med sakral hänsyn och egenkärlek.⁸⁸

Hon fortsätter sin recension med att peka på skillnader i spelstil. Pernilla August, menar hon, har en diktion som är ”så stark och högdramatisk att den omgående väcker undran.” Hon fortsätter med att skriva ”Vid hennes sida inte bara bleknar Jan Malmsjö's superb trovärdige Pastor Manders, han verkar komma ur en helt annan tid och föreställning”. Frågan om samspel lyfter även andra recensenter fram ur olika vinklar och med olika åsikter. Maria Lindh-Garreau i *Hufvudstadsbladet* menar att det är en ”njutning att se Pernilla August och Jan Malmsjö i storartat samspel.”⁸⁹ men Stefan Eklund i *Borås Tidning* säger sig sakna elektricitet mellan dem.⁹⁰

Eklund är även en av de recensenter som ställer sig en aning kritisk till Bergmans bearbetning. Han menar att den är ”allt annat än följsam mot Ibsens grundtext.”

Inte bara för att man säger ”morsan” och ”farsan” och kallar varandra för ”arsle” utan för att han har andra dramaturgiska bearbetningar än Ibsen. Det handlar, som vanligt när det gäller Bergman, är man böjd att tillägga, om att finna den kättja som eventuellt ligger begravd.⁹¹

Frågan om bristande laddning mellan pastor Manders och fru Alving som jag nämnde tidigare för han ett resonemang kring. Han undrar om det beror på bristande samspel, åldersskillnad mellan Malmsjö och August eller om det är så att ”Ibsens grundstruktur inte tål en sådan förskjutning?” Det sista backar han upp med att konstatera att den rollfigur som fungerar bäst i föreställningen, enligt honom, är den ”som Ingmar Bergman låtit vara ifred”. Han talar här om snickare Engstrand och menar att ”De laddade scenerna mellan honom och Jan Malmsjö är uppsättningens bästa.”

Men då är frågan: hur ser recensenterna på pastor Manders som karaktär och hur han framställs i föreställningen? Westling i *Aftonbladet* har jag redan nämnt, hon ser honom som superb trovärdig i Jan Malmsjö's gestaltning och Eklund i *Borås Tidning* anser att pastor Manders ”förvandlats från fyrkantig moralist till en människa sliten mitt itu av sina känslor för fru Alving”. En kommentar som visar att Bergmans bearbetning åstadkommit något gott

⁸⁸ Barbro Westling: ”Det brinner!” i *Aftonbladet* 2002-02-10

⁸⁹ Maria Lindh-Garreau: ”Ja till aktiv dödshjälp” i *Hufvudstadsbladet* 2002-02-13

⁹⁰ Stefan Eklund: ”recension/teater och litteratur” *Borås Tidning* 2002-02-10

⁹¹ Eklund.

även i Eklunds ögon. Kommentarererna kring pastor Manders karaktär och Jan Malmsjös framställning i Bergmans uppsättning är många:

Och den reaktionäre, bigotte och rigide pastor Manders, som gärna blir en alltför lättköpt karikatyr, gör Jan Malmsjö till en både begriplig och mänsklig, om än knappast sympatisk gestalt⁹²

Ibsen byggde in ett par karikatyrer i dramat för att i klassisk teaterhistorisk stil göra brygden mer lättsvuld: En hycklande präst som är en parodi på klerikal förljugenhet [...] Allt det där har Bergman på ett välgörande sätt tonat ner. Jan Malmsjö som pastor Manders är i första hand en man i kris. En emotionellt osäker människa.⁹³

Jan Malmsjö gör inget fullt klerikalt nidporträtt av pastorn, man får snarast intrycket att den enkelspåriga, floskulöse farbrorn verkligen tror på sina moraliska utgjutelser, och hans godtrogenhet är, som fru Alving hävdar, naiv.⁹⁴

Pastorn i Bergmans och Malmsjös version är inte en samhällets stöttepelare med motto anständigheten framför allt utan en förvirrad och bitvis ganska löjlig man som försöker tro på det han föresatt sig. Till Bergmans storhet hör att han lyckas blåsa in så mycket liv, humor, sex och förståelse i den här gestalten att det är svårt att inte älska honom trots allt.⁹⁵

I Ingmar Bergmans översättning och bearbetning av pjäsen är pastorn en komplex person. Han är inte bara en konservativ, moralistisk och godtrogen präst; han ansätts också av tvivel och får stunder av insikt – men klarar inte att se sanningen och inse vidden av det egna handlandet. [...] [P]astor Manders blir till en gestalt det går att känna sympati för – trots fegheten och anpassligheten. För någonstans bakom prästfasaden finns en rädd liten människa.⁹⁶

Hans imposanta gestalt intar såväl soffan som hela scenen, men hans auktoritet grundar sig på ett förtvivlat bortval av kärlek och närhet. Med fru Alving, som här får kyssa honom, är han förbunden i en snart sagt äktenskaplig förtrolighet. I en intensiv scen bryter han samman i hennes beskydd.⁹⁷

Här kan man ana att många recensenter är överens om att pastor Manders i Bergmans uppsättning är att betrakta som en människa. Det finns dock avvikande åsikter, men de är sällan entydiga. Amelie Björck exempelvis skriver i *Göteborgs-Posten* att fru Alving ställs mot ”Jan Malmsjös ihåliga skälla som den dogmatiska pastor Manders”⁹⁸ men hon kommenterar senare i sin recension att ”Jan Malmsjös ofta karikerade Manders blir här mänskligt begriplig och sårbar.” Lisa Berg Ortman och Peter Ortman i *Helsingborgs dagblad* skriver:

⁹² Nils Schwartz: ”Ibsen går igen. Ingmar Bergman ger liv åt en skendöd 1800-talspjäs” i *Expressen* 2002-02-10

⁹³ Marianne Törner: ”Bergman spränger korsetten” i *Södra Dalarnes tidning* 2002-02-12

⁹⁴ Carl-Håkan Larsén: ”Ibsen upphöjd till Norén” i *Sydsvenskan* 2002-02-10

⁹⁵ Tita Nordlund-Hessler: ”En nattstånden Gengångare” i *Eskilstuna-Kuriren* 2002-02-11

⁹⁶ Alice Sundman: ”En moderniserad ’Gengångare’ kvar i det sena 1800-talet” i *Länstidningen Södertelje* 2002-02-11

⁹⁷ Roland Lysell: ”Bergmans försoning” i *Uppsala Nya Tidning* 2002-02-11

⁹⁸ Amelie Björck: ”Värdiga mästare i möte” i *Göteborgs-Posten* 2002-02-10

Pastor Manders är en laddad gestalt, förljugen, inkrökt krypande. Han upprätthåller en kvävande livslögn i trons namn, samtidigt som han är ett slags affärsman med portföljen full av kontrakt och kalkyler. Jan Malmsjös spel är både energiskt och subtilt.⁹⁹

Här kan man genom adjektiven i den första meningen ana en sorts dragning mot det karikerade i Malmsjös tolkning sådan Lisa Berg Ortman och Peter Ortman uppfattar den, men de använder aldrig ordet och beskriver dessutom Malmsjös spel som subtilt, så även här kan man se en motsägelse. Björn Widegren beskriver pastor Manders i *Gefle Dagblad* som ”hycklaren klädd i dubbelmoralens prästrock” och han skriver att ”Pastor Manders blir så lätt parodi.”¹⁰⁰ Han fortsätter dock sitt resonemang längre fram i texten:

[H]är för Bergman in något: Jan Malmsjö gör sin pastor till en stackars rädd sate som bara vill ha sin världsbild ifred. [...] Han är ett svagt kött som är på väg att rämna vid åsynen av en vacker flicka – får man röra, bara lite? – eller fläkten av en sanning. Fru Alving tvingar honom att se. Och pastor Manders skälver, skakad i det innersta han så skickligt lärt sig att dölja.¹⁰¹

Lars Ring i *Svenska Dagbladet* skriver:

Gengångare är främst en mycket stor framgång för Pernilla August, särskilt som det övriga rollgalleriet mest består av karikatyrer och exempel. Jan Malmsjö gör en pastor Manders som visserligen är myndig och har en röst av malm men som samtidigt flyr till andras åsikter och dessutom är egenkär och godtrogen. Malmsjö gör ett skickligt porträtt av naivitet parad med stark vilja att upprätthålla social position.¹⁰²

Detta är intressant, dels för att det är enda gången i någon av de recensioner jag tagit del av där det påstås att rollgalleriet utöver fru Alving består av karikatyrer och exempel. Det är dock inte helt lätt att veta om recensenten ser pastor Manders som en karikatyr, men det faktum att han nämner honom i samma stycke kan tyda på det. Att han sedan skriver att Malmsjös insats som pastor Manders är ett skickligt porträtt, ändrar ju ingenting i sak.

9:2 RECEPTIONSANALYS – SJÖGREN OCH TÖRNQVIST

I min receptionsanalys har jag även valt att analysera två texter av två Bergman-forskare, Henrik Sjögren och Egil Törnqvist. Det jag ska granska är deras respektive syn på pastor Manders. Jag börjar med Sjögren och mycket snart i hans text dyker ett intressant stycke upp. Det beskriver mötet mellan fru Alving och pastor Manders.

⁹⁹ Lisa Berg Ortman och Peter Ortman: ”Snudd på expressionistisk Gengångare” i *Helsingborgs Dagblad* 2002-02-12

¹⁰⁰ Björn Widegren: ”En fru Alving som kommer oss nära” i *Gefle Dagblad* 2002-02-15

¹⁰¹ Widegren.

¹⁰² Lars Ring: ”Allt går igen hos Bergman” i *Svenska Dagbladet* 2002-02-10

Helt har hennes passion inte falnat, men det är ett djupt svalg mellan Pernilla Augusts sensuella, älskliga, ungdomligt levande Helene och den förgrämda karikatyr av en borgerlig hycklare i lila kostym som Jan Malmsjö gör av Manders. Det blir tafatta närmanden, ett par omfamningar, en snabb kyss, ömt sentimentalt från Helenes sida, motvilligt och räddhågat av Gabriel. Den skenheliga prästfasaden döljer annars en del köttslig lusta. I mötet med Regine [---] har Manders svårt att hålla sig i styr, tafsar efter de putande jungfrubrösten och stryker med handen över hennes lår.¹⁰³

Lite senare i texten återkommer Sjögren till de närmanden han redan berört, han beskriver en scen där pastor Manders söker sig till Helenes famn i pietà-vila. Han skriver då: ”Gabriel vågar i sin ynkedom inte erkänna lusten, hans närmande är motsträvigt och feget, snart flyr han tillbaka till livslögnens prästerliga dubbelmoral.”¹⁰⁴ Därefter kommenterar han Malmsjö's gestaltning av pastor Manders:

Som Jan Malmsjö framställer honom sitter den inre konflikten verkligen långt inne hos Manders, kampen mellan passion och konvention får ett parodiskt-satiriskt drag; Malmsjö speglar den nästan övertydligt i sitt mimiska utspel där alla känslor kapslas in.¹⁰⁵

Dessa citat pekar på många sätt rakt ifrån Bergmans ambition med pastor Manders. Sjögren använder ord som karikatyr, hycklare och dubbelmoral. Dessutom använder han begreppet parodiskt-satiriskt. Viss reservation får dock läggas in vid orden hycklare och dubbelmoral eftersom de snarare är att betrakta som karaktärsdrag än något annat. Men karikatyr och parodiskt-satiriskt pekar tydligt bort från Bergmans ambition. De orden passar väl i så fall bättre in på Bergmans uppfattning av Ibsens pastor Manders.

Sjögren lyfter fram en annan sak i sin text och här knyter jag an till repliken ”Min Gud, varför har du övergivit mig? [sic!]” som jag kommenterat tidigare.¹⁰⁶ Sjögren menar att Bergman låter ”den förkrossade Manders mitt i brandröken blasfemiskt sucka”¹⁰⁷ fram den repliken. I citatet är framför allt ordet blasfemiskt intressant. Blasfemi beskrivs i *Nationalencyklopedins ordbok* som ”(avsiktlig) skymf av ngt som hålls för heligt eller värdefullt.”¹⁰⁸ Det är intressant eftersom det gör gällande att pastor Manders avsiktligt skymfar Gud i och med denna sin replik, men varför skulle det vara så? Om han ärligt tror på Gud och uttrycker förtvivlan gör han sig visserligen skyldig till förtvivlan, men blasfemi? Egil Törnqvist har en annan syn på repliken. Även han skriver i sin text om sin upplevelse av föreställningen och fastän han uppehåller han sig mycket lite kring pastor Manders gör han det beträffande Guds-repliken:

¹⁰³ Sjögren 2002 s. 228.

¹⁰⁴ Ibid. s 230.

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ Ibid. s 231.

¹⁰⁷ Ibid.

¹⁰⁸ *Nationalencyklopedin ordbok. Första bandet* (Höganäs, 1995) s. 161.

Och när barnhemmet upptäcktes brinna knäböjde Manders och utropade förkrossad vad han upplevde som ett gudomligt straff: ”Min Gud. Varför har du övergivit mig!”¹⁰⁹

Citatet är befriat från värderingar, det håller en mycket neutral ton. Man kan konstatera att både Sjögren och Törnqvist är överens om pastor Manders förkrosselse, men där Sjögren blandar in blasfemi förhåller sig Törnqvist, som sagt, neutral. Det finns ytterligare en företeelse som kan tyckas liten, men är nog så viktig: interpunktion. Lägg märke till att Sjögren avslutar Guds-repliken med ett frågetecken, något som gör att den mycket väl kan tänkas bli suckad fram, som han beskriver det. Törnqvist använder ordet utropa och avslutar följdriktigt med ett utropstecken. Återvänder man till Bergmans text, finner man där ett utropstecken. Kan man då dra någon slutsats utifrån det? Inte i någon större utsträckning. Möjligen kan man tillåta sig att ana en viss kraft bakom utropstecknet som frågetecknet saknar och möjligen kan man tänka sig att Sjögrens felaktiga återgivande är en följd av hans egen upplevelse av föreställningen.

Att Sjögren betraktar pastor Manders i Bergmans föreställning som en karikatyr, ser man mycket tydligt i hans text. Men hur ser Törnqvist på honom? Det är svårare att säga. Han använder aldrig beteckningen, han kallar pastor Manders varken för karikatyr eller människa, men han återger Bergmans efterord kring pastor Manders i sin inledning av artikeln. Där han nämner pastor Manders är det aldrig i så tydliga ordalag som Sjögren använder sig av. Jag skulle vilja säga att underlaget är för tunt för att kunna dra några egentliga slutsatser i den frågan.

10. SLUTDISKUSSION

Vid en genomläsning av recensionsmaterialet finner man en del gemensamma nämnare. Bland annat kan man se att flera recensenter, och även Sjögren, lyfter fram det sexuella hos pastor Manders. Sjögren menar att pastor Manders bär på en hel del lustar och att han har svårt att hålla händerna i styr och även Widegren kommenterar detta. Nordlund-Hessler ser den sexuella dimensionen som något positivt och menar att det, tillsammans med andra faktorer, gör det svårt att inte tycka om pastor Manders.

Recensenternas beskrivningar av pastor Manders i Bergmans uppsättning är många. Bland annat beskrivs han som egenkär, osympatisk, förvirrad, löjlig, naiv, imposant, dogmatisk, sårbar, förljugen och rädd. En brokig skara karaktärsdrag. I och med att jag jämfört Bergmans

¹⁰⁹ Törnqvist: *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri* s. 295.

översättning och bearbetning med Ibsens text, kan det ju vara intressant att ställa sig frågan vilka av dessa karaktärsdrag som stämmer in på Ibsens version av pastor Manders?

Med tanke på hans uppfostrande ton i uppgörelsescenen, och hans långa förmanande monologer, får man väl säga att imposant och dogmatisk hör till dem. Meyer skriver ju också att hans pompösa sida inte får överdrivas på scenen.¹¹⁰ Hur är det då med beskrivningen rädd? Möjligen skulle man kunna säga att han är rädd om sitt rykte (rädslan för skrivelser i tidningarna) men den rädslan är väl närmare egenkärlek i så fall? Löjlig då? Ja, åtminstone Bergman menar ju att Ibsen gör pastor Manders till en löjlig karikatyr. Förljugen? Med tanke på att Ibsens pastor Manders menar att man skall bära sitt kors (något Bergman, som bekant, valt att behålla) men samtidigt inte är beredd att bära sitt, skulden för barnhemsbranden, får man väl svara ja beträffande förljugen. Huruvida han är osympatisk är en tolkningsfråga, den beror i allra högsta grad på vilken tolkningshorisont man har. Att han är naiv, framkommer i Ibsens text där fru Alving kallar honom för ”et stort barn”.¹¹¹

Som jag ser det, är det endast tre av ovan nämnda karaktärsdrag som verkar saknas hos Ibsens pastor Manders – förvirrad, sårbar och rädd. Någon förvirring kan jag inte spåra i Ibsens pjäs, pastor Manders har en tämligen stram text genom hela pjäsen. Någon scenanvisning för att beskriva förvirring finner jag inte heller, något som finns i Bergmans version. Sårbarhet hittar jag inte i Ibsens text, inte beträffande Manders. Någon rädsla (förutom den sortens rädsla jag nämnde ovan, rädsla för att förlora sitt goda anseende) kan jag inte heller se. Visserligen skriver Ibsen att pastor Manders ”famler efter en stol”¹¹² när fru Alving avslöjar sanningen om sitt äktenskap, och visserligen är han ”rystet”¹¹³ när han får veta mer om fru Alvings liv med kammarherre Alving. Likafullt svarar pastor Manders fru Alving, efter att ha fått veta att hon lämnade bort Oswald som barn för att skona honom från sanningen om hans far, att ”De har da i sannhet prøvet livet.”¹¹⁴ Uppenbarligen ser Manders det hela som en prövning för fru Alving, men någon större rädsla får han inte visa hos Ibsen. Givetvis kan man invända att sådana känslor kan föras in i en uppsättning som utgår från Ibsens text. På detta svarar jag absolut ja, men i texten finner jag varken förvirring, sårbarhet eller rädsla – åtminstone inga tydliga indikationer.

Är det kanske så att just dessa tre ord kännetecknar Bergmans och Malmsjöes pastor Manders? Det är tänkbart och flera recensenter verkar vara av den åsikten – Törner,

¹¹⁰ Meyer s. 495.

¹¹¹ Ibsen: *Gengangere* s. 102.

¹¹² Ibid. s. 64.

¹¹³ Ibid. s. 68.

¹¹⁴ Ibid.

Nordlund-Hessler, Björck – och bäst kanske Sundman formulerar det när hon menar att ”någonstans bakom prästfasaden finns en rädd liten människa.”

I det här läget, när jag slutfört både textanalys och receptionsanalys, finns det givetvis många intressanta frågeställningar man skulle kunna belysa. Exempelvis kan det vara intressant att ställa sig frågan vad som gör att flera recensenter uppfattar pastor Manders i Bergmans uppsättning som mera människa än karikatyr? Beror det på Bergmans bearbetning av texten eller på Jan Malmsjös insats i rollen? Eller beror det på Bergmans regi? Malmsjös insats har redan belysts under rubrik 9:1 och ett ytterligare citat är hämtat från *Ystads Allehanda*:

Jan Malmsjö som den inskränkte, ynklige pastorn är i sin lågmäldhet storslagen och en kontrast till de mer högtonade övriga skådespelarna.¹¹⁵

Något svar på frågan kan jag inte ge, det skulle kräva en egen undersökning. Det närmaste jag kan komma ett svar är att förmoda att det beror på både Bergman och Malmsjö. Några recensenter (Lysell, Björck och Törner) betonar också detta.

En annan intressant fråga är vad de recensenter som menar att Manders i Bergmans uppsättning är mer människa än karikatyr, egentligen jämför med? Larsén skriver att Malmsjö inte gör något ”klerikalt nidporträtt” och Schwartz skriver ju att ”pastor Manders, som gärna blir en [...] karikatyr, gör Jan Malmsjö till en [...] mänsklig [...] gestalt”. Vad ställer de pastor Manders i Bergmans uppsättning emot? Har de jämfört Bergmans version av pjäsen med Ibsens? Eller jämför de Bergmans uppsättning med någon tidigare uppsättning av *Gengångare* som de sett? Kanske är det så att de tar Bergmans påstående i det tidigare citerade efterordet, det att pastor Manders inte längre är en klerikal karikatyr, för sant? Beträffande Schwartz så nämner han en annan uppsättning i sin recension. Han skriver om dramats första scen, där Regine pratar med snickare Engstrand:

Där Christian Tomner i uppsättningen av *Gengångare* häromåret på Helsingborgs stadsteater fläskade på med incestuösa övertydligheter, nöjer sig Bergman med att låta Ramberg [som snickare Engstrand] lägga händerna på Kovács [som Regine] höfter – och se överraskad ut.¹¹⁶

Här jämför han Bergmans uppsättning med en uppsättning av Christian Tomner. Men någon ytterligare jämförelse, exempelvis mellan de båda uppsättningarnas pastor Manders, förekommer inte. Möjligen kan man ana att Schwartz jämför uppsättningar, men hur är det

¹¹⁵ Christina Lundberg: ”Livslögner med sprängkraft” i *Ystads Allehanda* 2002-02-14

¹¹⁶ Schwartz.

med Larsén och de övriga recensenterna? Även på denna fråga är det omöjligt att ge något svar, också här fordras en egen undersökning.

En sista fråga som kan vara intressant är huruvida resultatet av Bergmans översättning och bearbetning, och nu talar jag om hela pjäsen, är att betrakta som Ibsens Gengångare eller mera Bergmans Gengångare? Detta är en stor och kanske en smula brännande fråga, för i grund och botten handlar det ju om upphovsrätt.

11. SAMMANFATTNING

Att Bergman gjort stora förändringar i texten beträffande pastor Manders, kan man konstatera efter att ha läst hans översättning och bearbetning. Till att börja med har han gett pastor Manders ett förnamn, Gabriel. Han har också diktat till en del om pastor Manders tidigare vänskap med kammarherre Alving och låter honom ge fru Alving sin syn på hennes äktenskap med kammarherren, en mycket idealiserad bild. Bergman ger även pastor Manders en hustru i det förflutna, och gör honom i dramat till änklings.

Beträffande kontakten med fru Alving är den intimiserad och av betydligt mindre formell natur än den är hos Ibsen, titlarna är bortlagda och såväl handkyss som omfamning förekommer. Närmandena dem emellan tar sig ännu intimare uttryck än så i uppsättningen. Recensenterna nämner att fru Alving kysser pastor Manders och Sjögren talar om pietà-vila i fru Alvings famn.

Frågan om försäkringen av barnhemmet är borta hos Bergman, med undantag av Manders sista replik, och därmed är också en del av Manders egoism struken ur texten.

I den stora uppgörelsesscenen har Bergman kortat texten avsevärt. De långa förmanande monologerna är borta och kvar i hans version finns en dialog där fru Alving är mer deltagare än åhörare. Bergman har också här gått mot att tona ner det klerikala. Den kristna retoriken finns visserligen kvar, med några undantag, men det är inte en mässande präst som talar hos Bergman utan snarare framstår Manders som uppriktigt sorgsen och en smula förvirrad. Manders reaktioner gentemot såväl fru Alvings läsvanor som de ”fria förhållandena” är kraftigt nedtonade jämfört med Ibsen. Borta är också talet om fallna kvinnor och fallna män och även Manders tal om lustar.

I Bergmans version av pjäsen får man känslan av att pastor Manders tvingas genomgå en sorts kris. Visserligen gör han bokslut över sig själv och menar att han inget har att förebrå sig, men där han senare talar om straffdomen hos Bergman riktar han den inte givet mot fru Alving. Dessutom faller han på knä och ger ifrån sig ett utrop: ”Min Gud. Varför har du

övergivit mig!” Törnqvist och Sjögren talar båda om förkrosselse i detta ögonblicket och Törner beskriver pastor Manders som en man i kris.

När Bergman närmade sig pastor Manders karaktär i sin översättning och bearbetning ville han göra honom till mera människa än klerikal karikatyr, och just det mottagandet finns hos många recensenter. Några av dem beskriver honom visserligen i ofördelaktiga karaktärsdrag, Schwartz menar till och med att han knappast är sympatisk, men detta är inte att omnämna honom som en karikatyr – det är just beskrivande karaktärsdrag. Sjögren avviker mycket tydligt ifrån recensenternas mening genom att se på uppsättningen Manders som en karikatyr, men han är tämligen ensam om den uppfattningen bland dem jag studerat. Visserligen kan man se Rings ord som en dragning åt det karikerade, men han är inte på långt när så tydlig som Sjögren.

Vad blir då slutsatserna utifrån detta? På det stora hela verkar det som att Bergman uppnått sitt syfte, med hjälp, får man väl säga, av Jan Malmsjö. I recensionerna omnämns pastor Manders inte som karikatyr men i desto fler ordalag som människa.

12. KÄLLFÖRTECKNING

Tryckta källor:

- Berg-Ortman, Lisa och Ortman, Peter: "Snudd på expressionistisk Gengångare" i *Helsingborgs Dagblad* 2002-02-12
- Björck, Amelie: "Värdiga mästare i möte" i *Göteborgs-Posten* 2002-02-10
- Eklund, Stefan: "recension/teater och litteratur" i *Borås Tidning* 2002-02-10
- Fredriksson, Karl G: "Den siste gengångarens död" i *Nerikes Allehanda* 2002-02-11
- Heiberg, Hans: *Henrik Ibsen* (Stockholm, 1968)
- Ibsen, Henrik: *Gengångare. Gengangere. Vildanden* (Stockholm; 1988, 1996, 2000)
- Larsén, Carl-Håkan: "Ibsen upphöjd till Norén" i *Sydsvenskan* 2002-02-10
- Larsson, Leif: "Borgerligt drama slår över i antikt" i *Västerbottens-Kuriren* 2002-02-11
- Levin, Margaretha: "Lögner, svek och hyckleri" i *Norrtelje Tidning* 2002-02-11
- Lindh-Garreau, Maria: "Ja till aktiv dödshjälp" i *Hufvudstadsbladet* 2002-02-13
- Loman, Rikard: *Avstånd och närhet. Ingmar Bergmans Vintersagan* (Stockholm, 2005)
- Lundberg, Christina: "Livslögner med sprängkraft" i *Ystads Allehanda* 2002-02-14
- Lysell, Roland: "Bergmansk försoning" i *Uppsala Nya Tidning* 2002-02-11
- Meyer, Michael: *Henrik Ibsen. En biografi* (Köpenhamn, 2006 [1967, 1971])
- Nationalencyklopedin. Sjunde bandet* (Höganäs, 1992)
- Nationalencyklopedins ordbok. Första bandet* (Höganäs, 1995)
- Nationalencyklopedins ordbok. Andra bandet* (Höganäs, 1996)
- Nordlund-Hessler, Tita: "En nattstånden gengångare" i *Eskilstuna-kuriren* 2002-02-11
- Ollén, Gunnar: *Ibsens dramatik* (Stockholm, 1955)
- Ring, Lars: "Allt går igen hos Bergman" i *Svenska Dagbladet* 2002-02-10
- Schwartz, Nils: "Ibsen går igen. Ingmar Bergman ger liv åt skendöd 1800-talspjäs" i *Expressen* 2002-02-10

- Sjögren, Henrik: *Ingmar Bergman på teatern* (Stockholm, 1968)
- Sjögren, Henrik: *Lek och raseri. Bergmans teater 1938 – 2002* (Stockholm, 2002)
- Steene, Birgitta: *Ingmar Bergman. A reference guide.* (Amsterdam, 2005)
- Sundman, Alice: "En moderniserad 'Gengångare' kvar i det sena 1800-talet" i *Länstidningen Södertelje* 2002-02-11
- Thyresson, Nils: *Från Fransoser till AIDS. Kapitel ur de veneriska sjukdomarnas historia i Sverige* (Stockholm, 1991)
- Timm, Mikael: *Lusten och Dämonerna. Boken om Bergman* (Stockholm, 2008)
- Törner, Marianne: "Bergman spränger korsetten" i *Södra Dalarnes Tidning* 2002-02-12
- Törnqvist, Arne: *Henrik Ibsen* (Stockholm, 1992)
- Törnqvist, Egil: *Bergman och Strindberg – Spöksonaten, drama och iscensättning Dramaten 1973* (Stockholm, 1973)
- Törnqvist, Egil: "Bergmans gengångare" i *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri* (Stockholm, 2006)
- Waraanperä, Ingegerd: "Trovärdigt montage om tröst" i *Dagens Nyheter* 2002-02-10
- Westling, Barbro: "Det brinner!" i *Aftonbladet* 2002-02-10
- Widegren, Björn: "En fru Alving som kommer oss nära" i *Gefle Dagblad* 2002-02-15
- Wirmark, Margaretha: *Nora Nora* (Stockholm, 2006)
- Zanton-Ericsson, Gun: "Allt går igen hos Bergmans Ibsen" i *Östgötacorrespondenten* 2002-02-11
- Åhlund, Jannike: *Regi Ingmar Bergman* red. Paul Duncan & Bengt Wanselius (Stockholm, 2008)

Otryckta källor:

- Laurell, Ola: Fru Alving är en pelikan – analys av modersrollen i pjäsen Gengångare av Henrik Ibsen, utifrån motsvarigheter i August Strindbergs pjäs Pelikanen samt Aischylos pjäs Gravoffret, D-uppsats, examinerad vid Göteborgs universitet Vt 2003
- Teaterprogram Gengångare. Ett familjedrama av Henrik Ibsen (Kungliga dramatiska teatern program nr 10 säsongen 2001-2002)